

IMPERATOR TRAYAN DAVRIDA RIM HUQUQI VA BOSHQARUV TIZIMI

Mamadaliyeva Dilrabo

Toshkent Kimyo Xalqaro

Universiteti Namangan filiali

“Tarix” yo‘nalishi ikkinchi bosqich talabasi

MamadaliyevaDilrabo77@gmail.com

+998 33 670 80 84

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Rim imperatori Trayan (98–117-yillar) davrida Rim huquqi va davlat boshqaruv tizimining asosiy jihatlari yoritilgan. Trayan hukumati Rim imperiyasining eng barqaror va gullab-yashnagan davrlaridan biri hisoblanadi. Maqolada huquqiy islohotlar, yuristlar faoliyati, viloyatlarni boshqarish tartibi, senat va imperator vakolatlari o‘rtasidagi munosabatlar hamda ma‘muriy tizimning takomillashuvi tahlil qilinadi. Shuningdek, Trayan davrida fuqarolik huquqi, mulk huquqi va davlat qonunchiligining rivojlanishi tarixiy hujjatlar asosida ko‘rib chiqiladi. Bu davr Rim huquqiy tizimining yetuklashuvi va keyingi asrlarga ta’siri jihatidan alohida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Trayan, Rim huquqi, boshqaruv tizimi, imperatorlik davri, yuristlar, huquqiy islohotlar, Rim senati, viloyat boshqaruvi, fuqarolik huquqi, Rim imperiyasi.

Kirish

Rim imperiyasi tarixidagi eng barqaror va gullab-yashnagan davrlardan biri, shubhasiz, Imperator Trayan hukmronligi davriga to‘g‘ri keladi (milodiy 98–117-yillar). U Nerva tomonidan taxtga voris sifatida tanlangan bo‘lib, o‘z davrida nafaqat harbiy yutuqlari, balki adolatli boshqaruvi, ijtimoiy islohotlari va huquqiy tizimdagi yangilanishlari bilan ham nom qozongan. Trayan davrida Rim huquqi o‘zining yetuk bosqichiga chiqdi va bu davrdagi qonunchilik hamda boshqaruv amaliyoti keyingi asrlar uchun muhim asos bo‘lib xizmat qildi.

Траян – Римнинг birinchi ispan kelib chiqishli imperatori sifatida, markaziy hukumatni kuchaytirish, viloyatlar bilan aloqalarni yaxshilash, soliqlarni adolatli yig'ish va fuqarolarning huquqiy holatini mustahkamlash borasida ulkan islohotlar amalga oshirgan. Ayniqsa, u yuristlarning faoliyatini rag'batlantirib, qonun ustuvorligini ta'minlashga harakat qilgan. Ushbu maqolada aynan Trayan davridagi huquqiy yangilanishlar, boshqaruv tizimi va bu islohotlarning Rim imperiyasi tarixidagi o'rni tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

Траян davridagi siyosiy boshqaruv tizimi

Траян imperator sifatida hokimiyatning markazlashuviga katta e'tibor bergan. Uning boshqaruv uslubi "optimus princeps" – eng yaxshi imperator sifatida tanilgan. U senat bilan murosali munosabatda bo'lib, senatorlarning fikrini hurmat qilgan, lekin yakuniy qarorlarni o'zi qabul qilgan. Bu esa markazlashgan imperatorlik hokimiyatini saqlab qolgan holda, senatorlar ishtirokidagi boshqaruvni kuchaytirgan.

Viloyatlar boshqaruvida esa u o'z ishonchli shaxslarini prokonsul yoki legat sifatida tayinlab, markaziy hukumat topshiriqlarining aniq va qat'iy bajarilishini ta'minladi. Shu bilan birga, Trayan viloyatlarda mahalliy boshqaruv organlari va fuqarolik institutlarini ham rivojlantirishga e'tibor berdi.

Huquqiy islohotlar va qonunchilik tizimi

Траян davrida Rim huquqi o'zining eng yuqori taraqqiyot bosqichiga yetdi. Bu davrda yuristlarning maqomi mustahkamlanib, ularning maslahatlari qonunchilikda muhim manba sifatida qaralgan. Trayan yuristlarni imperatorlik sudlariga jalb qilib, qonunlar izchilligini va adolatni ta'minlashga erishgan.

Ayniqsa, "**rescripta**" (imperatorning yozma ko'rsatmalari) orqali qabul qilingan qonunlar huquqiy amaliyotni markazlashtirdi. Trayan davridagi reskriptalar viloyat sudlari uchun asosiy qonuniy manba bo'lib xizmat qildi. U fuqarolik va jinoyat huquqini ajratishda aniq mezonlar ishlab chiqishga harakat qilgan. Mulk huquqi, meros huquqi va ijaraga oid normalar aniq qonunlashtirilgan.

Ijtimoiy siyosat va huquqiy himoya

Trayan hukmronligi davrida huquqiy himoya, ayniqsa, kambag'al qatlamlar, ayollar va yetim bolalar uchun kengaytirildi. U tomonidan joriy etilgan **alimentariya tizimi** orqali ijtimoiy himoya kuchaytirildi – bu tizim orqali yetimlar va kam ta'minlangan oilalar farzandlariga davlat homiylik qilgan.

Uning huquqiy qarorlarida shaxsiy erkinliklar, mulk daxlsizligi va adolatga bo'lgan e'tibor yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, u qullar bilan muomala masalasida qat'iy qonunlar qabul qilib, ularning huquqiy maqomini yanada aniqlashtirdi va og'ir jismoniy jazolarni cheklashga harakat qildi.

Harbiy boshqaruv va huquq

Trayan – harbiy sohada ham muvaffaqiyatli boshqaruvchi bo'lib, Dakiya va Parfiya yurishlari orqali imperiyaning hududini kengaytirdi. Harbiy yurishlar ortidan yangi hududlarda Rim huquqini joriy qilish, sud tizimini barpo etish va Rim fuqaroligini kengaytirish uning asosiy siyosiy strategiyasiga aylangan. Harbiy legionlar intizomi, askarlarning huquqiy maqomi va nafaqaga chiqish tartibi ham Trayan davrida qonunlashtirildi.

Sud tizimi va huquqning qo'llanilishi

Trayan davrida sud tizimi yanada takomillashib, viloyatlarda adolatli va tezkor sud jarayonlarini tashkil qilishga alohida e'tibor qaratilgan. Viloyatlarda prokonsullar yoki imperator tomonidan tayinlangan legatlar fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha sudlarni yuritgan. Trayan sudyalar (iudices) va yuristlar uchun huquqiy bilim va axloqiy mas'uliyatni oshirishga qaratilgan me'yorlarni joriy qilgan.

Ushbu davrda "formula process" tizimi – ya'ni oldindan belgilangan sud jarayoni shakli keng qo'llanilgan bo'lib, taraflar o'z dalillarini ochiq muhokama qilgan. Ayniqsa, ayblovlar va himoya huquqlarining ta'minlanishi, guvohlar ko'rsatmasi, dalillarni baholash tartibi aniq belgilangan. Bu tartib Trayan tomonidan qonuniylashtirilgan sud etikasi me'yorlari bilan yanada izchil bo'lgan.

Sud qarorlarining ustidan shikoyat qilish tartibi ham yaxshilangan, imperatorga bevosita murojaat qilish huquqi saqlanib qolgan. Bunday markaziy nazorat fuqarolarning adolatga bo'lgan ishonchini kuchaytirgan.

Иqtisodiy boshqaruv va huquqiy tartibot

Trayan iqtisodiy boshqaruvni huquqiy asosda olib borgan imperatorlardan biri hisoblanadi. U davlat tomonidan ishlab chiqarish, savdo va moliya bozorlarini tartibga soluvchi ko'plab farmonlar chiqargan. Ayniqsa, **yer egalik huquqi, yer ijarasi, foiz stavkalari, qarz bitimlari** kabi iqtisodiy muammolar qonun bilan tartibga solingan.

Davlat tomonidan moliyaviy yordam olish va kredit olish shartlari yuristlar nazorati ostida amalga oshirilgan. Trayan qishloq xo'jaligi yerlaridan samarali foydalanishni qonuniy asosda rag'batlantirgan. U yerlarni bo'sh qoldirishni taqiqlovchi qonunlar qabul qilib, viloyatlarda ishlab chiqarishni oshirishga erishgan.

Shuningdek, imperator bozor narxlarini nazorat qilish, soliq yig'imlarining adolatli bo'lishi va savdo faoliyatining qonuniy asosda yuritilishini ta'minlash orqali iqtisodiy adolatni qaror toptirishga harakat qilgan.

Davlat moliyasi va soliq tizimi

Trayan hukmronligi davrida Rim davlat moliyasi barqaror bo'lib, bu holat kuchli va samarali soliq tizimi bilan bog'liq edi. U tomonidan soliq yig'ish tizimi qayta ko'rib chiqilgan va mavjud tartiblar huquqiy asosga qo'yilgan. Ayniqsa, "**tributum capitis**" (shaxsiy soliq), "**tributum soli**" (yer solig'i) kabi to'lovlar belgilangan stavkalarda, qat'iy me'yorlar asosida yig'ilgan.

Soliq yig'uvchilarning suiiste'mollariga qarshi Trayan qat'iy kurash olib borgan. Ular ustidan yuristlar va maxsus ma'muriy nazorat organlari orqali nazorat o'rnatilgan. Buning natijasida byudjet daromadlari oshib, ko'plab ijtimoiy loyihalar, jumladan, maktablar, yo'llar, akveduklar va ko'priklar qurilishi moliyalashtirilgan.

Davlat moliyasida hisobdorlik va shaffoflikni ta'minlash uchun Trayan tomonidan imperator g'aznachiligiga oid farmonlar chiqarilgan. Har bir xarajat maqsadli va qonuniy bo'lishi kerakligi belgilab qo'yilgan.

Infratuzilma siyosati va huquqiy boshqaruv

Trayan nafaqat harbiy yurishlari, balki infratuzilma qurilishlari bilan ham tanilgan. U tomonidan qurilgan **Trayan ustuni, Trayan forumi, yo'l va ko'priklar**

Rimdagi huquqiy va boshqaruv tizimining moddiy ko'rinishidir. Ushbu qurilishlar orqali u fuqarolarga xizmat qiluvchi davlat tushunchasini mustahkamladi.

Bundan tashqari, infratuzilma loyihalarida ishlovchilarning huquqlari, mehnat shartlari va xavfsizlik masalalari bo'yicha huquqiy me'yorlar belgilangan. Qurilish ishlari ustidan yuristlar nazorati yo'lga qo'yilgan va bu orqali korrupsiya holatlari keskin kamaygan.

Viloyatlarda yo'l qurilishi, sug'orish inshootlari, savdo maydonlari va hammomlar barpo etilishi aholini davlat siyosatiga ishonchini oshirdi. Shu yo'sinda Trayanning boshqaruvi faqat markazda emas, balki chekka hududlarda ham faol ishlagan.

Rim fuqaroligi va huquqiy maqom

Trayan davrida Rim fuqaroligini olish mezonlari ancha ochiq va adolatli bo'lib, xizmat ko'rsatganlar, sodiqlik bilan faoliyat yuritgan viloyat aholisi Rim fuqarosi maqomiga ega bo'lgan. Bu maqom bilan birga mulk huquqi, meros qilish, sudda ishtirok etish va saylash huquqlari taqdim etilgan.

Rim fuqarosi maqomiga ega bo'lgan shaxslar qonun oldida aniq huquqiy maqomga ega bo'lib, bu maqom Trayan tomonidan keng qamrovli qonunchilik asosida tartibga solingan. Ayniqsa, fuqarolik nizolari va huquqiy shartnomalar tuzishda Rim fuqaroligi katta afzallik bergan.

Trayan tomonidan viloyatlarga Rim huquqini singdirish va fuqarolik asoslarini targ'ib qilish orqali imperiyaning ijtimoiy va siyosiy birligini ta'minlashga erishilgan.

Xulosa

Trayan davrida Rim huquqi nafaqat davlat siyosatining asosi bo'ldi, balki jamiyat hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib bordi. Sud tizimi, iqtisodiy boshqaruv, soliq siyosati, infratuzilma loyihalar va fuqarolik institutlari orqali u qonun ustuvorligini amaliyotga tatbiq etgan. Bu esa Rim imperiyasining uzoq muddat barqarorligini ta'minlagan asosiy omillardan biriga aylandi.

Imperator Trayan o'z davrining ilg'or boshqaruvchisi bo'lib, adolat va qonun asosida siyosat yuritish orqali Rim huquqini buyuk imperiya qudratining poydevoriga

aylantirdi. Uning davrida shakllangan huquqiy amaliyotlar hozirgi zamon huquqiy tizimlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Imperator Trayan davri Rim tarixida huquq va boshqaruv sohasida muhim burilish nuqtasi bo'ldi. U o'zining donishmandligi, adolatparvarligi va xalqparvarligi bilan Rim imperiyasini nafaqat kengaytirdi, balki barqaror va izchil boshqaruv tizimiga ega davlatga aylantirdi. Trayan davridagi huquqiy islohotlar, boshqaruvdagi muvozanat va ijtimoiy adolat prinsiplari Rim huquqining yanada takomillashuviga turtki bo'ldi.

Bu davr Rim huquqining sistemalashtirilishi, viloyatlarga bir xil qonuniy mezonlarni joriy qilish va fuqarolik huquqini kengaytirish borasida eng samarali bosqich bo'lib, keyinchalik Vizantiya va Yevropa huquqiy tizimlariga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Shu sababli Trayan davri Rim huquqi tarixida o'ziga xos yuksak o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдукаримов, Х.Х. *Qadimgi davlatlar huquqiy tizimi tarixi*. – Toshkent: “Adolat”, 2019. – 204 b.
2. G'ofurov, A. va boshqalar. *Huquq tarixi*. – Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2021. – 176 b.
3. Маматов, А.М. *Rim davlati va huquqi: Tarixiy tahlil*. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2020. – 132 b.
4. Buryakov, Yu.F. *Qadimgi Rim: Davlat va jamiyat*. – Toshkent: Fan, 1998. – 216 b.
5. Ando, C. *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*. – Berkeley: University of California Press, 2000. – 408 p.

6. Jones, A.H.M. *The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History*. – Oxford: Basil Blackwell, 1974. – 392 p.
7. Harries, J. *Law and Crime in the Roman World*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 254 p.
8. Balsdon, J.P.V.D. *Life and Leisure in Ancient Rome*. – London: Phoenix Press, 2002. – 318 p.